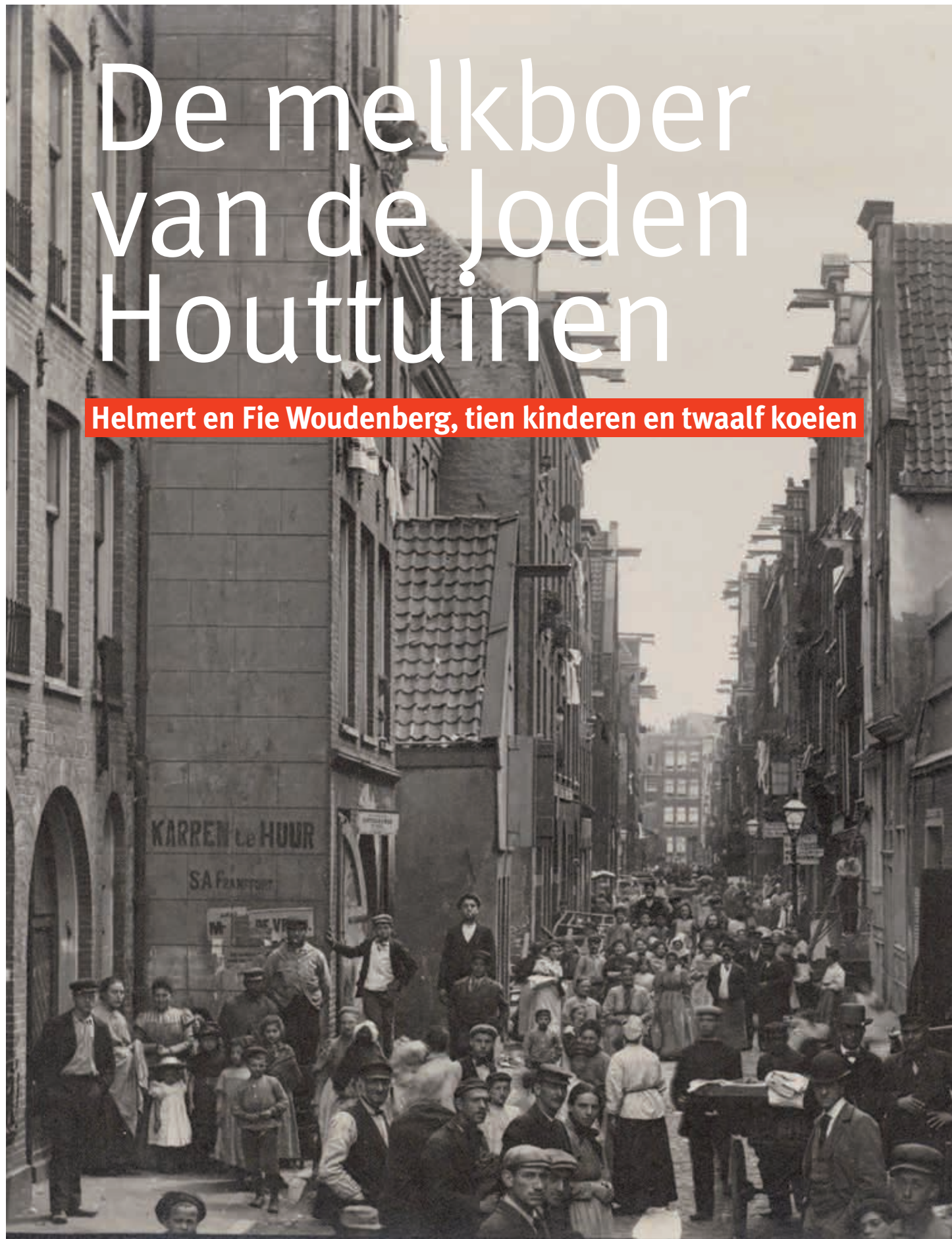

De melkboer van de Joden Houttuinen

Helmert en Fie Woudenberg, tien kinderen en twaalf koeien

De Joden Houttuinen omstreeks 1900-1910 gezien richting Markenplein. De fotograaf stond ter hoogte van (links) nummer 39 en 41. Woudenbergs stadsboerderij op 31 lag dus (onzichtbaar voor ons) achter hem.

Helmert Woudenberg en zijn vrouw Fie trokken in 1882 van het platteland naar de Amsterdamse Jodenhoek. Helmert vestigde zich er als melkboer. Kees en Jan, twee van hun tien kinderen, groeiden allebei op boven de boerderij aan de Joden Houttuinen. Sociaaldemocraat Kees werd een van de leiders van de SDAP en later van de PvdA. Nationaalsocialist Jan meldde zich in 1933 aan bij de NSB en werd na de Tweede Wereldoorlog wegens landverraad tot levenslang veroordeeld. Een voorpublicatie uit *De nazi-leerling* van Mischa Cohen.

Hendrik Jan Woudenberg – roepnaam Jan – werd aan het einde van de 19de eeuw in de Amsterdamse Jodenbuurt geboren. Zijn geboortehuis, Joden Houttuinen 31, lag midden in de wijk van het Joodse proletariaat. Beneden was de stal waarin meestal zo'n tien à twaalf koeien stonden. Daarboven woonden stadsboer Helmert, zijn vrouw Fie en hun tien kinderen.

Jan groeide op boven de stadsboerderij, in een lange, smalle en donkere straat tussen de magazijnen en de achtergevels van pakhuizen. “De huizen waren oud, vervallen, verwaarloosd en smerig en de oneven nummers grensden aan een troebel, stilstaand water, de Houtkoopersburgwal”, beschreef hij de Joden Houttuinen in zijn memoires. “Tussen de woonhuizen stonden loodsen of pakhuizen of onderstukken in gebruik voor berging of bewerking van sinaasappelen, tafelzuur, vodden en beenderen. Verder waren er in die smalle straat diamantslijpers, houtopslagplaats, huidenzouterij, oudroestbergplaatsen. Er hingen niet alleen de geuren van verwerkte en te verwerken vruchten, beenderen, inmaak en verse huiden, ook van het achteloos op het ongelijke plaveisel weggeworpen afval rottend fruit en gestort huisvuil. Die slechte lucht drong door tot in de huizen, waarvan de kamers ondraaglijk benauwd en onfris waren. De bewoners zagen er meistens armoedig, smerig, ziekelijk en verwaarloosd uit.”

Stumperdje

De stadsboerderij leverde verse melk aan de hele buurt, die door de jongens Woudenberg werd rondgebracht. Ook door Jan, al kon hij aanvankelijk

niet goed meekomen. Hij had als kind een lamme linkerarm, zag door een oogziekte weinig, was doof aan zijn linkeroor en kon zijn hoofdje niet rechtop houden. Dokters, buren en kennissen vonden dat het voor dit 'stumperdje' maar beter zou zijn wanneer het zou sterven. Maar moeder Fie wikkeldte watten om het zachte en buigzame hout van sigarenkistjes en zette dat met een lap eromheen onder zijn keel, als een soort gipskraag. Zo kon hij zijn hoofd recht houden en gewoon naar voren kijken. Na een tijdje kwam er toch wat meer leven in en dus moest Jan, net als zijn broers, om zeven uur 's morgens na het ontbijt aantreden om melk weg te brengen tot ongeveer kwart voor negen, waarna hij zich moest haasten om op tijd op school te komen.

Veel buurtbewoners kwamen ook zelf naar de boerderij om de melk direct onder de koe vandaan te kopen. Vaak stonden er zoveel mensen met pannetjes te wachten dat de melkers het bijna niet konden bijhouden. Vooral vrome Joodse families of hun knechten kwamen rond melktijd langs; alleen zo kon je er tenslotte echt zeker van zijn dat de koeienmelk niet werd aangelengd met paardenmelk, die treife was, niet-koosjer. Met Pasen stond de melkboer onder rabinaal toezicht en was er dus een shomer, een wachter in huis ter controle. De Woudenbergs aten dan matzes en zorgden ervoor dat het brood en 'al het gezuurde' niet zichtbaar was voor de 'Jodenmensen', zoals de Joodse klanten en buurtgenoten werden aangeduid. De klanten brachten op hun beurt schillen en ander keukenafval naar de boerderij waarmee de koeien gevoerd werden, waardoor een even simpele als goedkope voedselketen ontstond. Helmert verscheepte zijn koeien regelmatig op een platte schuit naar de Watergraafsmeer – toen nog vooral weilanden – om ze daar te laten grazen. De stadskoeien hadden ook vers hooi nodig, dat een paar keer per jaar vanuit de Watergraafsmeer werd aangevoerd en opgeslagen op de enorme hooizolder boven de woonverdieping, een perfecte speelplaats voor Jan, zijn broers en hun vriendjes.

Jodenjongetjes

Het was altijd druk in huis, want zoals Fie tegen iedereen zei: "Kom maar gerust langs, hier loopt toch schorem genoeg." Er was dus altijd veel volk over de vloer, waarbij alleen zij wist wie wanneer thuis zou komen van werk, school en rondbrengen van melk. Er werd tot elf uur 's avonds en soms zelfs nog om middernacht eten opgediend en op zondagen zaten soms wel twintig mensen aan tafel. Vooral Kees, een van de oudste zoons, nam veel vrienden mee naar huis, meestal niet-religieuze Joodse jongens. Achteraf zag Jan in de vriendenkeuze van de broers een voorafschaduwning van de verdeeldheid die tijdens de oorlog binnen de familie zou ontstaan. Sommige broers, zoals hijzelf, zochten hun vrienden buiten de Jodenhoek, terwijl andere juist beter konden opschieten met de Joodse jongens uit de buurt – en trouwens ook met de meisjes.

► Het buurtje van de Joden Houttuinen op de Kaart van Amsterdam uit 1900 door Publieke Werken.

DANKBETUIGING.
*Ondergetekende betuigt zijn dank aan de Holl.-Mij. ter Onderl. ver-
 waarborging van schade aan Paarden
 en Vee, Weteringschans 52, Amsterd.,
 voor de courante en zeer vlugge uitbe-
 taling der schade, door 't sterven van
 zijn Koe.*
H. WOUDENBERG,
Joden Houttuinen 31.
A'dam, 12 April 1912.

Zijn oudste broer Willem zou trouwen met de twaalf jaar jongere Joodse Mietje Kokernoot. Hij werd melkboer zoals zijn vader en was, in de woorden van Jan, de enige die de buurt nooit wist te ontstijgen. Ook de jongste, Dirk, trouwde met een Joods meisje, Annie Glaser. Broer Gijs bezocht de meeste bar mitswa's en bensjte (gebed na de maaltijd, red.) als de beste. Volgens Jan ging het hem vooral om de lekkernijen die tijdens die feesten werden uitgedeeld. "Want hoe arm deze Jodenmensen ook waren, het gebak was altijd van prima kwaliteit." Jan ging zelf aanvankelijk ook met 'Jodenjongetjes' om, zoals Josef Brill, zoon van een fruitventer uit de nabijgelegen Markensteeg,

◀ Mooi kijkje op het buurtje vanaf het Waterlooplein door de Houtkopersdwarsstraat (huizen geheel links). Rechts van (in het verschie) de Montelbaanstoren zien we de Joden Houttuinen 27 en (gedeeltelijk) 29. Verder naar rechts huizen in de Jodenbreestraat. Tekening van Jan Rijlaarsdam, 30 juli 1939.

◀ Nieuws van den Dag, 20 april 1902.

▼ Willem Witsen maakte omstreeks 1905 deze prent van de Zwanenburgwal over de Sint Antoniessluis recht op de Joden Houttuinen.

maar dat liep ten einde door zijn groeiende vriendschap met Henri Staller, een jongen die uit een christelijk gezin kwam.

Hooikar

Meijer Sluysen, de latere chroniqueur van Joods Amsterdam, woonde net als Josef Brill om de hoek in de Markensteeg. Hij was bevriend met de jongere broers van het gezin Woudenberg en kwam regelmatig over de vloer in het huis op de Houttuinen, maar hij was er vooral graag als er net vers hooi was gebracht. Als de hooikar de Joodse wijk binnenreed, verspreidde dat nieuws zich razendsnel door de hele buurt: "Er is hooi bij de melkboer!" Nogal wat jongens van de lagere scholen in de buurt spijbelden dan, ook de klasgenootjes van de jongens Woudenberg, die allemaal naar de School met de Bijbel gingen op de Nieuwe Herengracht 119. "Mijn vriendjes en ik hebben boven de stal van Woudenberg voor het eerst van ons leven de adem van het land geroken. De doordringende scherpe lucht van koemest. De bedwelmende geur van vers hooi", schreef Meijer Sluysen.

Christelijk antisemitisme kregen de kinderen Woudenberg in ruime mate toegediend op de School met de Bijbel. Het waren de Joden die Christus hadden laten kruisigen, hoorden ze daar. Het onschuldige lijden van Jezus, de pijnlijke en beledigende doornenkroon, en dat alles door de Joden: het maakte grote indruk op Jan. 'Vuile Jezuskop' was een favoriet scheldwoord tegen de gojim (niet-Joden, red.) in geval van ruzie. En toen Jan als negenjarig jongetje op een keer was ingesloten tussen scheldende Joodse jongens en meisjes, spuugden ze op zijn kleren en hieven ze in plat Amsterdams een spreekkoor aan: "Zeve hake en zeve kramme / daar is Jezus an gehange."

Zijn oudere broers waren slim, ambitieus en rebels; ze vochten met elkaar en met andere jongens en voerden de troepen aan in de talloze school- en buurtoorlogen waarin Joodse en niet-Joodse jongens zowel tegen als met elkaar ten strijde trokken. Maar ze probeerden zich ook te ontwikkelen, net als veel van hun vriendjes in de Jodenbuurt die zich aan de armoede wilden ontworstelen.

Sjabbesgoj

Ook na school bracht Jan melk rond, ditmaal verderop in de stad, in de Jordaan of de Linnaeusbuurt. Vooral 's winters was dat zwaar werk, waar hij nogal tegen opzag. Maar gelukkig hoefde hij niet 'onder de koeien' omdat er al voldoende oudere broers aan het melken waren.

Vanaf zijn negende was Jan ook sjabbesgoj, de niet-Jood die tegen een kleine beloning tijdens de sjabbat het licht en het petroleumstel aanstak en 's winters ook de kachel stookte bij de Joodse burens. Die mochten dan niet werken, zelfs nog geen olielamp aansteken. Hij maakte elke zaterdag voor hij naar school ging de brieven open van een handelaar in

DE NAZI-LEERLING

De De nazi-leerling. De schuldige jeugd van Dick Woudenberg vertelt het verhaal van de jonge Dick Woudenberg (1928), die werd opgeleid bij de Nationale Jeugdstorm en op de nazikostschool Reichsschule Valkenburg. Dicks vader, NSB-Tweede Kamerlid H.J. (Jan) Woudenberg (1891-1967), groeide op als een van de tien kinderen van de melkboer van de Amsterdamse Jodenhoek, samen met onder anderen zijn oudere broer Kees (1883-1954), na de oorlog Eerste Kamerlid voor de PvdA. Tijdens de bezetting was Jan leider van de nationaalsocialistische vakbond het Nederlandsche Arbeidsfront (NAF). Hij kreeg in 1948 levenslang wegens collaboratie (later omgezet in twintig jaar) en kwam in 1956 vervroegd vrij. In de gevangenis schreef hij behalve brieven ook onvoltooide (en onuitgegeven) memoires. Zijn jeugd in de Amsterdamse Jodenhoek komt daarin uitgebreid aan bod. Op verzoek van Loe de Jong, directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, stelde hij een meer formele versie van zijn herinneringen op papier. *De nazi-leerling* ligt vanaf 25 april in de boekhandel (uitgeverij Atlas Contact, 244 blz, € 21,99).

oud ijzer – want ook dat werd beschouwd als arbeid. Er was een sjoeltje (synagoge, red.) in de Joden Houttuinen, waar Jan vrijdag tegen zonsondergang de gaslichten in de mooie bewerkte koperen kronen mocht aansteken. De precieze opbrengsten van zijn werk als sjabbesgoj onttrokken zich aan de controle van zijn ouders. Een deel hield hij dus zelf om er snoep voor te kopen, waarmee hij zijn positie onder zijn klasgenoten verstevigde.

Jan en zijn broers werden Hersteld Apostolisch opgevoed, in een gemeenschap van gelovigen die zich apostelen in direct contact met Jezus wilden voelen en niets moesten hebben van de tussenkomst van een dominee. Toen Jan een studiebeurs kreeg aangeboden van de School met de Bijbel, zodat hij eerst naar het gymnasium zou kunnen gaan en daarna theologie zou kunnen studeren, verzette zijn vader zich daar dan ook tegen. Vervolgens haalde hij zijn zoon, nog geen twaalf jaar oud, van school. Het was de gebruikelijke gang van zaken in het gezin Woudenberg, na de lagere school moesten de meeste broers aan het werk – slechts een enkeling bereikte de hbs. Zo goed en zo kwaad als het ging probeerden ze zichzelf een beetje bij te scholen.

Catechisatie

Dat was nodig, want alleen al het feit dat ze in de Joden Houttuinen waren geboren maakte het lastiger om een baan te vinden, behalve als ze melkboer werden zoals hun vader, wat bij twee van de broers gebeurde. Kees, een van de oudste broers, wist zich als eerste van het gezin aan de christelijke en apolitieke achtergrond te onttrekken toen hij 'socialist' werd. Het was een gebeurtenis die veel invloed zou hebben op Jans denken en handelen. Socialist was in dat christelijke milieu synoniem met het allerergste: atheïst en godloochenaar. Een on-

'Ik keek in het wanhopig en bloedend gelaat van de man. Ik rilde en er kwam iets van verzet in me'

begrijpelijke overtuiging binnen het gezin Woudenberg, dat op zondag twee keer naar de kerk ging en waarvan de kinderen zowel naar de zondagsschool als naar de woensdagcatechisatie werden gestuurd. Jan maakte zich zorgen over het zielenheil van zijn geliefde grote broer, die op deze manier wel rechtstreeks naar de hel moest gaan. Hij was, meer nog op school dan thuis, opgevoed met haat tegen de socialisten, en als schooljongen zong hij met zijn vriendjes: "Hop, hop, hop, hang alle socialen op. Weg met de socialen, leve de Willemien!" Fie zorgde ervoor dat vader Helmer er thuis geen halszaak van maakte en het zelfs goedvond dat ook het socialistische dagblad *Het Volk* werd bezorgd,

waar de jongere broers nieuwsgierig in bladerden. Er was niets aan te doen, wisten de melkboer en zijn vrouw, maar ze lieten wel merken dat Kees' overstap naar het socialisme zeer tegen hun zin was.

Haat

In januari 1903 was de grote spoorwegstaking, op touw gezet door de anarchistische en socialistische vakbeweging, die voor arbeiders het recht eisten om zich te verenigen. Jan en zijn broers waren als Amsterdamse straatschoffies niet van de straat te houden. Jan kwam terecht in een charge van de bereden troepen bij het Weesperpoortstation. Met getrokken sabels reden de huzaren, lichtbepapende ruiters die als een soort ME waren ingezet om stakingsbrekers met hun sabels te beschermen, op de menigte af. Jan holde over het stationsemplacement naar het 'zwarte zand', het onbebouwde terrein erachter. Naast hem rende een oudere man, een arbeider met een bleek, mager gelaat en een grote hangsnor, op zijn zondags gekleed in een duffelse winterjas. Hij was te langzaam, het lukte hem niet om de sabels voor te blijven en hij kreeg een houw dwars over zijn gezicht. "Ik keek in het wanhopig en bloedend gelaat van de man", schreef Jan daar later over. "Ik rilde en er kwam iets van verzet in me. Op dat ogenblik was er een jongen aan het leger van opstandigen toegevoegd. Hoewel ik niets van politiek of de staking begreep, ging mijn sympathie vanaf dat ogenblik naar mijn broer Kees en de staking. Kortom, ik werd 'rood.'" Aan het eind van die stakingsdag ging er in het huis boven de koeienstal in de Joden Houttuinen een verontwaardigd jongetje naar bed, dat de slaap maar moeilijk kon vatten. "Bij alle aangeleerde Jodenhaat, Spanjaardenhaat en katholiekenhaat kwam toen nog de onbepaalde haat tegen de macht, tegen het gezag." ●